

Godsdienstvrijheid en covid-19 in België en Nederland: een kritische analyse

Leni Franken & François Levrau*

Summary

Face masks, curfew, quarantine, tele-working and social contact restrictions, these are just a few of the many measures that have been taken by the Belgian and Dutch Governments in order to avoid a further spread of the covid-19 pandemic. One of the most contested measures in both countries was the (absence of a) legal restriction of religious practices: while religious groups in the Netherlands were, in the name of religious freedom, not obliged to follow the restrictions that were imposed on other organizations (e.g. sport clubs, youth movements, cultural organizations), this was different in Belgium, where also religious groups were required to obey the strict corona measures. However, after a court case, this Belgian policy had to be adapted in order to guarantee the freedom of religion. In this article, we argue why this focus on religious freedom is, from the perspective of equality and non-discrimination, problematic. The freedom of religion is deeply anchored in the Belgian and Dutch Constitution, but it is an anachronism that leads to ambiguity and inequality. Even when a constitutional right can be restricted – no right is absolute and some constitutional rights can collide – the Dutch legislator felt that even a pandemic is not a legitimate reason to restrict religious freedom. Rather than treating ‘religion’ as a separate legal category, we hold a plea for a broader focus, wherein ‘human dignity’ – and not freedom of religion – is the main issue.

1. Inleiding

Om de verspreiding van het coronavirus tegen te gaan, hebben lokale en nationale overheden heel wat vrijheidsbeperkingen in het leven geroepen. De vraag hoever men daarin precies kan en mag gaan, is onduidelijk. Het is een kwestie waarover in de publieke ruimte wordt gediscussieerd, en ook vele specialisten komen niet tot een consensus. Er zijn verschillende posities met vele aanhangers. Zo vinden sommigen dat het met dat coronavirus allemaal wel nog meevalt: we moeten er gewoon mee leren leven, zoals we ook al lange tijd

* Leni Franken en François Levrau zijn beiden verbonden aan het *Centrum Pieter Gillis, Universiteit Antwerpen*.

met het griepvirus leven. Anderen pleiten voor een ‘omgekeerde lockdown’: eerder dan een maatschappelijke lockdown moeten risicopatiënten in samenspraak met hun arts een strategie uitwerken over hoe zij zichzelf het beste kunnen beschermen. Nog weer anderen geven aan dat er vooral per sector bekeken moet worden wat wel en niet mogelijk is. Voor elke sector moeten er dan, in functie van gedegen risicoanalyses, protocollen opgesteld worden. Een vierde groep meent dat het voorzichtigheidsprincipe overal moet worden gevolgd, ook als dat betekent dat de samenleving (tijdelijk) in lockdown gaat.

We laten in het midden welke positie de meest efficiënte is, en bekijken in deze bijdrage waarom een overheid best ook de godsdienstvrijheid beperkt met het oog op de nationale gezondheid en veiligheid. De overheid, zo stellen we, maakt op basis van rechtvaardigheidsoverwegingen beter geen uitzonderingen en verbiedt dus bijvoorbeeld best de religieuze bijeenkomsten of limiteert het aantal toegelaten aanwezigen. Niet alleen de vraag over vrijheid stelt zich hier, maar ook het gelijkheidsbeginsel dient in ogenschouw te worden genomen. Immers, indien men, met het oog op de bescherming van de godsdienstvrijheid, bepaalde uitzonderingen voor geloofsgemeenschappen toelaat, zijn die dan niet discriminatoir ten opzichte van niet-religieuze gemeenschappen of organisaties? Is het vanuit het principe van gelijkheid wel fair om bijvoorbeeld mensen te verbieden om sportactiviteiten in groep te beoefenen, terwijl het wel is toegelaten om in groep een gebedsdienst bij te wonen? Wat zou een religie dan zo bijzonder maken dat een andere behandeling wenselijk zou zijn?

Om die vragen en het antwoord erop scherp te krijgen, bekijken we hoe de overheden in België en Nederland met deze kwestie zijn omgegaan. Hierbij valt op dat beide landen de godsdienstvrijheid anders hebben geïnterpreteerd. Zo werden in Nederland bijeenkomsten op openbare plaatsen en in ‘seculiere’ ontmoetingsruimtes ingeperkt, terwijl die beperking niet gold in kerkgebouwen of andere besloten plaatsen van geloofsbeleving. In België daarentegen golden de nationale veiligheidsmaatregelen overal en voor iedereen – dus ook in de gebedsruimtes en voor gelovigen. Op het moment dat in België de teugels gedeeltelijk werden gelost (begin december 2020 mochten niet-essentiële winkels, musea en zwembaden weer open), bleek dat gebedshuizen nog steeds gesloten moesten blijven. De Raad van State oordeelde dat dit strijdig was met de godsdienstvrijheid en dat het Belgische beleid moest worden bijgestuurd.

We evalueren het gevoerde beleid in België en Nederland en gaan in het bijzonder in op de vraag of het fair en rechtvaardig is om religie als een

exclusieve rechtscategorie te behandelen (cf. Nederland), dan wel om religieuze bijeenkomsten en organisaties op gelijke voet te behandelen als seculiere bijeenkomsten en organisaties (cf. de periode voor het arrest van de Raad van State in België). Na een schets van de situatie in Nederland (§2) en in België (§3) evalueren we beide strategieën (§4). Vervolgens zoemen we in op twee politiek-filosofische benaderingen – de ‘*difference sensitive*’ en de ‘*difference blind approach*’ (§5) en argumenteren we waarom het vanuit de principes van vrijheid en gelijkheid geen goed idee is om organisaties en gemeenschappen louter op basis van hun ‘religieus’ statuut anders te behandelen (§6). Wat rechtsbescherming verdient, is volgens ons niet zozeer de vrijheid van godsdienst, maar de vrijheid om een menswaardig leven te kunnen leiden (§7). Deze vrijheid kan worden ingeperkt zolang die inperking een legitiem doel (in het geval van covid-19: de volksgezondheid) beoogt en proportioneel is. Er is echter geen objectief criterium op basis waarvan de overheid religieuze organisaties en gemeenschappen op dit punt anders zou moeten behandelen dan andere – seculiere – organisaties en gemeenschappen (§8). De jure en de facto is het afdwingen van kerksluiting zeker mogelijk, net zoals bijvoorbeeld de ouderlijke macht van Jehova’s Getuigen tijdelijk ontheven kan worden wanneer hun kinderen bloedtransfusies nodig hebben.¹

2. Godsdienstvrijheid en covid-19 in Nederland

Volgens Artikel 9 van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM) heeft iedereen “het recht op de vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst; dit recht omvat tevens de vrijheid om van godsdienst of overtuiging te veranderen, alsmede de vrijheid hetzij alleen, hetzij met anderen, zowel in het openbaar als privé zijn godsdienst te belijden of overtuiging tot uitdrukking te brengen in erediensten, in onderricht, in praktische toepassing ervan en in het onderhouden van geboden en voorschriften.” Het tweede luik voegt daaraan toe dat deze vrijheid “aan geen andere beperkingen zal worden onderworpen dan die die bij de wet zijn voorzien en in een democratische samenleving noodzakelijk zijn in het belang van de openbare veiligheid, voor de bescherming van de openbare orde, gezondheid of goede zeden of voor de bescherming van de rechten en vrijheden van anderen.” Sinds 1998 is het EVRM – en dus ook Artikel 9 – bindend voor alle lidstaten van de Raad van Europa. Het toezicht op de naleving ervan ligt bij het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM). Lidstaten kunnen het zich dus niet permitteren om van die mensenrechten af te wijken.

Ook volgens de Nederlandse Grondwet heeft iedereen recht op vrijheid van godsdienst. Dit betekent dat elke burger *“het recht [heeft] zijn godsdienst of levensovertuiging, individueel of in gemeenschap met anderen, vrij te belijden, behoudens ieders verantwoordelijkheid volgens de wet”* (GW Nederland, art.6, §1). Het tweede luik van artikel 6 voegt hieraan toe dat de overheid de uitoefening van dit recht *“buiten gebouwen en besloten plaatsen”* kan inperken, *“ter bescherming van de gezondheid, in het belang van het verkeer en ter bestrijding of voorkoming van wanordelijkheden”* (GW Nederland, art.6, §2). In Nederland is iedereen dus vrij om zijn of haar godsdienst of levensovertuiging te kiezen. Iedereen is ook vrij om (alleen of samen met anderen) zowel binnen als buiten de muren van een gebedshuis, te laten zien wat die godsdienst of levensovertuiging is. Dit laatste mag echter alleen als men zich houdt aan de andere artikelen van de Grondwet en aan andere wetten. Over wat er binnen de kerkgebouwen gebeurt, heeft de overheid weinig te zeggen. De scheiding van kerk en staat gaat echter niet zo ver dat er binnen de kerkgebouwen mensenrechten kunnen/mogen geschonden worden. Andere beperkingen in kerkgebouwen zijn mogelijk, maar dat is niet evident, wat onder meer blijkt uit het beleid dat de Nederlandse overheid ten aanzien van religieuze bijeenkomsten tijdens de coronapandemie heeft gevoerd.

Met het oog op de bestrijding van het coronavirus heeft Minister van Justitie en Veiligheid Ferdinand Grapperhaus de verschillende geloofsgemeenschappen in Nederland opgeroepen om religieuze bijeenkomsten tijdens de covid-19 pandemie te beperken tot maximaal 30 personen en om de regels inzake hygiëne en *social distancing* te respecteren. De meeste geloofsgemeenschappen hebben begrepen dat covid-19 om een andere sociale omgang vraagt en dat dit bijgevolg ook voor de geloofspraktijk bepaalde gevolgen heeft. Zo heeft de Protestantse Kerk in Nederland een *‘protocol kerkdiensten en andere religieuze bijeenkomsten’* opgesteld, waarin onder meer wordt aangemaand om maximaal met 30 personen samen te komen voor de eredienst, om mondkapjes te dragen tijdens verplaatsingen, om zo min mogelijk te zingen tijdens de dienst en om indien mogelijk online vieringen te houden.² Op een vergelijkbare manier heeft de Rooms-Katholieke Kerk in Nederland haar gelovigen gevraagd om de door de overheid opgelegde maatregelen zo veel mogelijk na te leven tijdens religieuze bijeenkomsten³ en ook verschillende andere religieuze gemeenschappen hebben een protocol opgesteld om de verspreiding van het coronavirus in te dijken. Niet alle geloofsgemeenschappen namen echter op een vergelijkbare wijze hun verantwoordelijkheid op. Vooral bij een aantal orthodox-gereformeerde gemeenschappen was er veel weerstand tegen

het ‘dringende advies’ van Grapperhaus om bijeenkomsten tot dertig personen te limiteren. Zo woonden in volle crisistijd in de gemeente Staphorst drie maal daags zo’n 600 gelovigen de gebedsdienst bij, terwijl in de gemeente Urk zowat 250 gelovigen de gebedsdienst bijwoonden. Ook in Barneveld werd, met 700 (zingende) kerkgangers, het advies van Grapperhaus niet ter harte genomen.⁴

Terwijl de horeca al maanden geen klanten mocht ontvangen, duizenden ‘niet-essentiële’ winkels de deuren moesten sluiten, de meeste sport- en culturele activiteiten sterk ingeperkt en/of verboden werden en zelfs samenkomen op straat enkel in beperkte aantallen werd toegelaten⁵, bleken massale kerkbijeenkomsten niet zomaar verboden te worden. De massale gebedsdiensten in tijden van covid-19 hebben dan ook tot verontwaardiging en discussie geleid. Het gevoel is dat er met twee maten en gewichten wordt gemeten. Is het bijvoorbeeld rechtvaardig om cultuurhuizen te sluiten of om slechts 30 bezoekers toe te laten (ook indien er volgens de nationale veiligheidsrichtlijnen meer volk aanwezig zou kunnen zijn), terwijl gebedshuizen die beperkingen niet even dwingend krijgen opgelegd? Volgens de betreffende kerkgemeenschappen stelt er zich alvast geen probleem en is het gevoerde beleid wel degelijk fair. De kerkgang moet immers worden gezien als “noodzakelijk geestelijk voedsel” dat de overheid niet zomaar kan en mag afnemen.⁶ Dat zou van een andere orde zijn dan een cafébezoek of het bijwonen van een sportwedstrijd. Zo stelde dominee Van Marle van de Staphorster Kerk in *Trouw* dat “mensen niet [begrijpen] welke plaats kerk en godsdienst hier in het hart en leven van mensen innemen. Het is voor ons van levensbelang.”⁷ Religieuze bijeenkomsten worden dus door bepaalde geloofsgemeenschappen als ‘levensnoodzakelijk’ beschouwd. Dat religie ook in de Nederlandse Grondwet een bijzonder statuut heeft, doet vermoeden dat er destijds bij het opstellen van die Grondwet ernstig rekening werd gehouden met dit bijzondere (i.c. ‘levensnoodzakelijke’) karakter van religie. De coronacrisis maakt dit duidelijk, want om de vrijheid van godsdienst, die zowel betrekking heeft op het *forum internum* (de vrijheid die je hebt om als individu je geloof te kiezen) als op het *forum externum* (de vrijheid die je hebt om je geloof in de publieke ruimte te beleven), te vrijwaren, kan en mag de uitoefening ervan niet zomaar ingeperkt worden. Zelfs een pandemie kan daaraan blijkbaar niet tornen. De vrijheid van godsdienst is een grondrecht net als de andere klassieke grondrechten, maar kan ook botsen met die andere grondrechten. Ze is daarom niet absoluut, maar kan, met het oog op de bescherming van die andere grondrechten, worden ingeperkt (cf. EVRM, art.9 §2). Naar ons aanvoelen heeft de wetgever in Nederland ech-

ter onvoldoende politieke wil getoond om dat ook daadwerkelijk te doen. Die wil werd in België wel getoond.

3. Godsdienstvrijheid en covid-19 in België

Net zoals in Nederland is ook in België de vrijheid van godsdienst grondwettelijk verankerd. Zo garandeert artikel 19 zowel de vrijheid van mening als de vrijheid van eredienst, *in casu* het recht op de ‘vrije uitoefening ervan’. De vrijheid van godsdienst omhelst dus enerzijds het recht om het geloof te belijden en te uiten zonder hiervoor te worden vervolgd en anderzijds het verbod voor de overheid om die beleving te reglementeren, te verhinderen of te verbieden op grond van motieven die betrekking hebben op de concrete organisatie of inhoud van het geloof (Vande Lanotte et al. 2014, 557). Conform het EVRM, artikel 9 (zie ook hoger), is een inperking van de godsdienstvrijheid echter wel mogelijk wanneer deze in het belang is van *“de openbare veiligheid, voor de bescherming van de openbare orde, gezondheid of goede zeden of voor de bescherming van de rechten en vrijheden van anderen.”* Dit heeft de Belgische overheid ertoe gebracht om tijdens de coronacrisis een aantal inperkingen op te leggen aan geloofsgemeenschappen. Zo besliste het Ministerie van Binnenlandse Zaken op 1 november 2020 om collectieve erediensten, met uitzondering van huwelijksplechtigheden (maximaal 5 aanwezigen), het opnemen van een viering (maximaal 10 aanwezigen) en begrafenissen (maximaal 15 aanwezigen), tijdelijk te verbieden.

Op 28 november 2020 werden er enkele versoepelingen doorgevoerd (zoals de heropening van niet-essentiële winkels, musea en zwembaden), maar voor erediensten bleef het strenge beleid ongewijzigd. Naar aanleiding van deze situatie stapten een aantal personen en verenigingen uit de joodse gemeenschap naar de Raad van State omdat de genoemde inperkingen volgens hen in strijd waren met de godsdienstvrijheid. Immers, *“het kunnen houden van een eredienst samen met medegelovigen”* behoort volgens de aanklagers *“tot de kern van de godsdienstvrijheid”* en de enige uitzonderingen die in de genoemde ministeriële besluiten worden voorzien *“bieden bovendien geen soelaas voor joodse gelovigen, nu deze volledig op maat van het christelijk geloof zijn gesneden [...]”*⁸ Op 8 december 2020 oordeelde de Raad van State dat er inderdaad een schending was van de vrijheid van godsdienst, die *“één van ‘de kernwaarden [is] van de bescherming die de Grondwet aan de rechtsonderhorigen verleent”*.⁹ Weliswaar beoogden de genoemde inperkingen van de godsdienstvrijheid

een legitiem doel (het verder tegengaan van de verspreiding van covid-19), maar deze inperkingen bleken disproportioneel te zijn ten aanzien van dit na te streven doel. Bovendien werd er, aldus de Raad van State, in het genoemde ministerieel besluit, onvoldoende rekening gehouden met “*wat de erediens-ten zelf als belangrijke plechtigheden beschouwen*”¹⁰ en met de manier waarop diverse religies deze invullen.

In navolging van het arrest van de Raad van State werden de regels voor geloofsbeleving op 11 december 2020 versoepeld: huwelijksplechtigheden, begrafenisplechtigheden en gebedsvieringen mochten sindsdien worden bijgewoond door maximaal 15 volwassen personen. Voorwaarde was wel dat de regels inzake *social distancing* gerespecteerd worden (1,5 m afstand tussen 2 volwassen personen en per persoon een ruimte van minimum 10m²), dat de nodige hygiënische voorzorgsmaatregelen worden gehandhaafd en dat personen ouder dan 12 jaar een mondkapje dragen.¹¹

4. België en Nederland: eenzelfde grondrecht, maar een andere interpretatie?

Hoewel België en Nederland de godsdienstvrijheid in hun respectieve Grondwet hebben ingekapseld, werd die vrijheid in tijden van covid-19 in beide landen anders geïnterpreteerd. Zo werd het in Nederland niet toegelaten om als overheid op te treden wanneer het verbod op samenscholing niet werd gehandhaafd tijdens religieuze ceremonies in gebedshuizen. In principe kon de formele wetgever wel dwingend ingrijpen, maar dat is in Nederland niet gebeurd.

Zo was het hierboven genoemde advies van minister Grapperhaus ‘*dringend*’, maar niet ‘*dwingend*’: geloofsgemeenschappen die toch gebedsdiensten met meer dan 30 personen wilden organiseren konden dat blijven doen. De overheid bleef hier vrij machteloos tegenover staan. In België lag dat anders, want de godsdienstvrijheid werd ook in gebedshuizen ingeperkt. Dat dit evenwel niet zonder slag of stoot ging, bleek onder meer uit een klacht van een aantal katholieke priesters die opnieuw aan het adres van de Raad van State werd gericht. Met het oog op de nakende kerstvieringen eisten zij, na de versoepelingen van 11 december 2020, dat de misviering voor nog grotere groepen gelovigen zou kunnen doorgaan. Deze eis werd door de Raad van State echter afgewezen, met het argument dat het “*voldoende aannemelijk is gemaakt dat de*

Religie & Samenleving, Jrg. 16, nr. 2 (juni 2021)

*aangevochten beperking noodzakelijk is ter bescherming van de volksgezondheid in het kader van de coronapandemie.*¹²

Ook binnen de (ultraorthodoxe) joodse gemeenschap bleken de opgelegde maatregelen op heel wat weerstand te stuiten. Eind november 2020 riep het rabbinaat van de Israëlitisch orthodoxe gemeenschap *Machsike Hadass* alle leden van de joodse gemeenschap in Antwerpen op om de maatregelen strikt na te leven omdat werd vastgesteld “dat een aantal mensen zich niet houdt aan de coronamaatregelen”¹³, maar deze oproep kon niet verhinderen dat er verschillende inbreuken werden vastgesteld op de corona-wetgeving. Zo werden er op 6 december 2020 “43 personen betrapt in kleine ruimtes van Antwerpse synagoge”¹⁴ en werden er in de joodse gemeenschap geregeld feesten door de politie stilgelegd omdat het maximaal aantal toegelaten aanwezigen ruimschoots overschreden werd.¹⁵ Zelfs na de versoepelingen op 11 december, die iets meer ruimte gaven voor geloofsbijeenkomsten, werden er inbreuken op de maatregelen vastgesteld. Zo legde de Antwerpse politie eind december een bijeenkomst in een joodse synagoge stil omdat er 77 mensen (47 volwassenen en 30 kinderen) aanwezig waren¹⁶ en ging de Antwerpse burgemeester (Bart de Wever) op 29 januari 2021 over tot een tijdelijke sluiting (4 weken) van de synagoge *Belz* nadat bij verschillende politie-interventies gebleken was dat het samenscholingsverbod er niet werd gerespecteerd en ook de hygiënevoorschriften niet werden nageleefd.¹⁷ Hoewel het bestuur van de synagoge enkele dagen voordien zelf had beslist gedurende 2 weken geen erediensten te houden in de betreffende synagoge, zag de burgemeester zich vanuit bestuurlijk standpunt genoodzaakt over te gaan tot een officiële – door de overheid opgelegde – sluiting. “Dat het synagogebestuur zelf het initiatief nam om tijdelijk de deuren te sluiten, was een positief signaal [...]. Maar daarnaast moeten ook de bestuurlijke procedures uitgevoerd worden die volgen na politionele vaststellingen. Het is jammer dat ik opnieuw een maatregel moet nemen tegen een religieuze instelling in onze stad, maar de wet geldt voor iedereen”, aldus Bart de Wever.¹⁸ “*Lex dura, sed lex*” (de wet is hard, maar het is de wet) en dat geldt, zoals het voorgaande illustreert, in België ook voor geloofsgemeenschappen.

In de Nederlandse context bleek een dergelijke sluiting veel moeilijker. Mensen “die samenkomen voor hun geloof of levensovertuiging” zijn immers “uitgezonderd van de maatregelen voor samenkomsten. Dit betekent dat er geen regels zijn voor het maximaal aantal personen in een kerk, moskee, synagoge of ander gebedshuis. Ook is er geen verbod op zingen.”¹⁹ Kortom, om de godsdienstvrijheid zo veel mogelijk te garanderen, legde de Nederlandse overheid geen dwingende maatregelen op die de geloofsbeleving zouden kunnen inperken. Wel was er

regelmatig overleg met de verschillende koepels van geloofsgemeenschappen en werden er met hen in het communiqué ‘Behoedzaam vieren van geloof’²⁰ vrijwillige afspraken gemaakt over maatregelen in kerk, moskee, synagoge of andere gebedshuizen. Het was echter aan de geloofsgemeenschappen zelf – en niet aan de overheid – om gelovigen op te roepen tot het naleven ervan en om hier controle op uit te oefenen. Wie zich, zoals de kerkgemeenschappen in Barneveld, Staphorst en Urk, niet aan de ‘dringende maatregelen’ hield, kon hiervoor niet zomaar administratief worden aangehouden. In Nederland kan en mag de staat dus dwingende regels, zoals een tijdelijke sluiting of een beperking van het aantal aanwezigen, opleggen aan ‘seculiere’ ondernemingen en organisaties, maar werd beslist dat niet op vergelijkbare wijze voor religieuze organisaties te doen. Maar, is het fair, democratisch en wenselijk om organisaties louter op basis van hun religieuze identiteit een voorkeursbehandeling te geven? Waarom zouden we dat doen? Wat is er zo bijzonder aan een religie dat de bescherming ervan grondwettelijk wordt gebetonneerd?

5. Egalitair liberalisme en religie: *difference blind* of *difference sensitive*?

Hoe kan er vanuit de politieke filosofie naar deze kwestie worden gekeken? Als we de politieke filosofie even vernauwen tot het egalitair-liberalisme, het meest dominante paradigma zoals dat in de jaren '70 werd geëxpliciteerd door auteurs als John Rawls (1971) en Ronald Dworkin (1977), dan zijn er twee mogelijke benaderingen. Een eerste is de ‘*difference sensitive*’ benadering, die onder meer wordt verdedigd door de Britse filosoof en politicoloog Bhikhu Parekh (2000). Hij beklemtoont dat iemands religieuze en culturele identiteit niet zomaar wordt ‘gekozen’, maar eerder het gevolg is van een ongekozen religieuze of culturele inbedding (*‘embeddedness’*). Omdat mensen fundamenteel verbonden zijn met en gevormd worden door hun religieuze en culturele achtergrond die ze niet zomaar van zich kunnen afschudden (althans niet zonder de kost van een diepe psychische desoriëntatie), moet de overheid religieuze en culturele praktijken accommoderen. Alleen op die manier worden alle burgers (wat hun culturele of religieuze affiliatie ook moge zijn) daadwerkelijk gerespecteerd en als moreel gelijkwaardig behandeld. Omdat de ‘seculiere’ wetgeving onvoldoende rekening houdt met die religieuze inbedding en in het bijzonder met de religie/cultuur van minderheden, leidt uniforme wetgeving volgens Parekh vaak niet tot gelijkheid:

Religie & Samenleving, Jrg. 16, nr. 2 (juni 2021)

Equal rights do not mean identical rights, for individuals with different cultural backgrounds and needs might require different rights to enjoy equality in respect of whatever happens to be the content of their rights. Equality involves not just rejection of irrelevant differences as is commonly argued, but also full recognition of legitimate and relevant ones (Parekh 2000, 240).

Wanneer blijkt dat algemene wetten ontoereikend zijn om culturele en religieuze vrijheden van minderheden de facto te garanderen, moet de overheid soms uitzonderingen toelaten. Enkel in dat geval wordt iedereen als een gelijke behandeld en krijgt iedereen gelijke kansen om zijn/haar leven in vrijheid vorm te geven. Een gekend voorbeeld van een dergelijke uitzonderingsregel is het amendement op de *American Indian Religious Freedom Act* (Public Law No 103-344, 6 oktober 1994), dat het sacramenteel gebruik van de hallucinogene peyote plant in traditionele religieuze ceremonies toelaat. Een ander voorbeeld zijn uitzonderingsregels op de wegcode in onder meer Groot-Brittannië, Maleisië en een aantal Canadese provincies, waar sikhs die een tulband dragen geen helm hoeven op te zetten wanneer ze zich met de motorfiets verplaatsen. Dichter bij huis zijn er discussies over het onverdoofd slachten of was er in november 2020 heel wat commotie nadat de Minister voor Onderwijs en Media, Arie Slob, in de Kamer aangaf dat bijzondere scholen aan ouders mogen vragen om een verklaring te tekenen waarin homoseksualiteit wordt afgekeurd. Een ander voorbeeld betreft het gebruik van ayahuasca thee. Deze thee bevat de psychoactieve drug DMT, die in Nederland op lijst 1 van de Opiumwet staat en waarvan het gebruik dus verboden is. Het kerkgenootschap Santo Daime, met kerken in Amsterdam en Den Haag, genoot jarenlang een uitzonderingspositie, omdat het de drank schonk tijdens haar religieuze ceremonies. In 2019 werd het gebruik ervan in algemene zin verboden en verloor het genootschap zijn voorrecht.²¹ Ook de hierboven genoemde uitzonderingsregels voor religie tijdens de coronacrisis (in het bijzonder in Nederland, maar ook – zij het in beperktere mate – in België) zijn voorbeelden van de zogenaamde ‘*rule and exemption approach*’: volgens de algemene wetgeving zijn bijeenkomsten niet of slechts met een gering aantal personen toegelaten, maar voor religies wordt hierop een uitzondering gemaakt.

Een andere positie binnen het egalitair-liberalisme is de ‘*difference blind*’ positie. Volgens deze benadering, die onder meer door de Britse filosoof Brian Barry (2001) wordt verdedigd, zijn uitzonderingsregels niet legitiem als ze dienen om culturele en religieuze ‘voorkeuren’ te compenseren of te accommoderen. Barry erkent wel dat religieuze en/of culturele preferenties (bv.

gebedsdiensten bijwonen; een hoofddoek dragen; *kosjer* eten) vaak het gevolg zijn van sociale inbedding, maar dat betekent niet dat de overheid daarom uitzonderingen voor religieuze of culturele gebruiken zou moeten toelaten. Een jood of moslim die geen varkensvlees eet omwille van religieuze redenen verschilt op dit punt fundamenteel van iemand die geen varkensvlees eet omwille van allergische redenen: terwijl er voor de persoon met allergie geen andere keuze is, kan de jood of moslim in principe wel kiezen om varkensvlees te eten. Joden en moslims worden bovendien niet verplicht om vlees te eten; er wordt alleen vanuit (een bepaalde interpretatie van) hun religie verwacht dat ze geen varkensvlees eten. Bijgevolg moet de overheid volgens Barry niet voorzien in uitzonderingsregels met betrekking tot religie. Sikhs wordt ook niet gevraagd om met een motorfiets te rijden; het gaat er alleen om dat ze een helm moeten dragen wanneer ze beslissen zich met de motorfiets te verplaatsen. Volgens Barry zijn mensen steeds zelf verantwoordelijk voor wat ze met hun (levensbeschouwelijke en culturele) opvattingen, preferenties en keuzes doen.

Hetzelfde geldt voor gebedsdiensten: traditioneel gereformeerde christenen en orthodoxe joden zijn niet *verplicht* om wekelijks de gebedsdienst bij te wonen. Ze kiezen zelf of ze hier wel/niet aan deelnemen. Het valt trouwens op dat bepaalde religieuze leiders tijdens de covid-19 pandemie expliciet hebben opgeroepen om geen ‘real life’ gebedsdiensten bij te wonen en zich aan de coronamaatregelen te houden (zie hierboven). Er is dan ook, aldus Barry’s theorie, geen reden om als overheid te voorzien in uitzonderingsregels met betrekking tot religie/cultuur. En zelfs als de wekelijkse kerkgang wél een religieuze plicht zou zijn, dan nog staat die plicht niet boven de algemene regels. Volgens Barry zijn mensen immers steeds zelf verantwoordelijk voor wat ze met hun (levensbeschouwelijke en culturele) opvattingen, preferenties en keuzes doen. Hij maakt daarbij een fundamenteel onderscheid tussen iemands keuzemogelijkheden enerzijds, en de individuele invulling van die mogelijkheden anderzijds. Waar de overheid moet zorgen voor een zo fair mogelijke verdeling van kansen en mogelijkheden, is het uiteindelijk het individu dat de verantwoordelijkheid behoudt over hoe het met die kansen en mogelijkheden omgaat. Rechtvaardige wetten en regels moeten bijgevolg zo worden opgesteld dat ze zoveel mogelijk gelijke kansen voor iedereen garanderen. Als blijkt dat er geen gelijke kansen worden gegenereerd, dan is de betreffende wet volgens Barry geen rechtvaardige wet: “*With almost no exceptions, either there is a good enough case for having a law to foreclose exemptions or alternatively the case for having a law is not strong enough to justify its existence at*

all” (Barry 2001, 321). Indien zou blijken dat een algemene wet toch niet zou leiden tot gelijke kansen, dan moet die wet niet zomaar aangevuld worden met allerlei uitzonderingen (de *rule and exemption* benadering), want dat zou alleen maar leiden tot meer ongelijkheid. Beter is het om de wet inclusiever te maken, zodat er zoveel mogelijk gelijke kansen voor iedereen gegarandeerd zijn. Dit geldt ook voor religieuze praktijken: ofwel is de wetgeving voldoende gefundeerd om bepaalde praktijken te verbieden en zijn uitzonderingsregels overbodig, ofwel is de vraag voor een uitzondering voldoende gefundeerd om de algemene wet aan te passen (Barry 2001, 39ff).²²

Toegepast op het gevoerde coronabeleid betekent dit dat de overheid de afweging dient te maken tussen het algemene belang (volksgezondheid) enerzijds en de inperking van de godsdienstvrijheid anderzijds. Zijn de algemene regels van dien aard dat ze voor iedereen moeten gelden, of kunnen er uitzonderingen zijn? En, als er uitzonderingen zijn, zijn er dan goede redenen waarom er voor de *rule and exemption approach* wordt gekozen en niet voor een meer inclusieve wetgeving? Zijn er gegronde redenen om in het bijzonder voor *religie* uitzonderingen te maken, maar bijvoorbeeld niet voor sport, cultuur en de horeca? Indien er religieuze uitzonderingen worden toegelaten, op welke basis moet dit dan gebeuren zonder dat er sprake zou zijn van religieuze bevoorrechting? In wat volgt argumenteren we waarom we (in de context van covid-19) algemene en inclusieve wetten prefereren boven algemene wetten met religieuze uitzonderingen.

6. Leidt godsdienstvrijheid tot meer vrijheid & gelijkheid?

In Nederland, maar ook in België na het arrest van de Raad van State, werd er tijdens de covid-19 pandemie gekozen voor de *‘rule and exemption approach’*. In het licht van de principes van vrijheid en gelijkheid lijkt deze beleidskeuze ons om een aantal redenen nogal bedenkelijk. Zo kan men zich de vraag stellen of de implementatie van een *difference sensitive* beleid in volle coronacrisis wel proportioneel is. Wegen de uitzonderingen of versoepelingen voor religie op tegen het mogelijke gevaar van besmetting? Kan men de gezondheid van *heel de bevolking* op het spel zetten om de godsdienstvrijheid van een *minderheid* te vrijwaren? Staat het behoud van de volksgezondheid in de morele rangorde niet nog hoger dan de vrijwaring van de godsdienstvrijheid? Temeer omdat het niet alleen om de eigen gezondheid maar om die van anderen gaat,

kan het gekozen *difference sensitive* beleid naar onze inschatting bekritiseerd worden.

Men kan zich tevens de vraag stellen waarom er überhaupt uitzonderingen op bepaalde wetten zouden moeten worden gemaakt. Wat zegt zo een ‘*rule and exemption approach*’ eigenlijk over de overheid? Zijn de door haar uitgevaardigde wetten misschien niet goed genoeg waardoor er uitzonderingen nodig zijn? En wordt met zo een uitzonderingsbeleid het gezag van de overheid en het algemene respect voor bepaalde wetten niet ondermijnd? Het spreekt vanzelf dat elke wet en regel steeds neutraal moet kunnen worden gelegitimeerd (*neutrality of aim en neutrality of justification*), wat onder meer betekent dat niemand moedwillig bevoordeeld of benadeeld mag worden. De regel dient aan de hand van een objectief goed te kunnen worden gerechtvaardigd, zoals bijvoorbeeld de gezondheid en veiligheid. Stel nu dat men die neutraliteitsvisie niet zou volgen (en dat men het hogere doel van ‘veiligheid’ en ‘gezondheid’ even opzij schuift) en een zekere gevoeligheid zou hebben voor de mensen die het sterkst door de regels worden getroffen (de zogenaamde *neutrality of effects*), dan is het duidelijk dat er uitzonderingen aan deze meest getroffen mensen verleend moeten worden. In de bebouwde kom in België moet bijvoorbeeld iedereen (bestuurders van prioriteitsvoertuigen uitgezonderd) zich houden aan de snelheidsbeperking van 50 kilometer per uur. Maar omdat de snelheidsduivels hierdoor mogelijks benadeeld worden, zouden er dan uitzonderingen moeten worden toegelaten voor hen. Vrijwel iedereen zal ermee instemmen dat een dergelijk beleid absurd en onverantwoord is. Als we echter, conform het principe van de *neutrality of aim* en *neutrality of justification*, wél belang hechten aan de nationale veiligheid, waarom zouden we dan rekening moeten houden met geloofsgemeenschappen die door bepaalde regels worden getroffen, maar niet met snelheidsduivels die door andere regels worden getroffen?

Dat religie voor sommige mensen essentieel is en deel uitmaakt van hun identiteit, staat buiten kijf. Maar geldt dat niet ook voor andere zaken zoals bijvoorbeeld de behoefte om deel te nemen aan culturele evenementen, het willen beoefenen van een sport of andere hobby, het willen bijwonen van voetbalwedstrijden, het zich omringd willen weten door familie en vrienden, het willen volgen van lessen in *real life*, etc.²³ Waarom zijn de opgelegde regels niet of in mindere mate van toepassing op religieuze organisaties en bijeenkomsten? “*Is it fair to give religion special treatment?*”, zo vraagt ook de Amerikaanse en meermaals gelauwerde rechtsfilosoof Andrew Koppelman (2006) zich af en

ook de *vox populi* worstelt met die vraag. Zo postte Xavier Troisi, een café-uitbater uit Oostende, bij wijze van statement op zijn Facebookpagina dat hij voortaan zijn café *Crayon* zou laten omdopen tot een gebedshuis en dat hij zich zou bezig houden met een religie – het *Crayonisme* – om in tijden van covid-19 terug klanten (gelovigen) te mogen ontvangen en bedienen:

Ik ben zeker niet tegen geloof op zich of hun volgelingen. Maar ik zou het toch frappant vinden dat de overheid plooit voor de oproep van de geloofsgemeenschappen. De kans dat zij uitzonderingen zullen krijgen, lijkt me wel groot. Maar kan iemand me uitleggen waarom religie een versoepeling zou krijgen? Ik vind dit weinig geloofwaardig tegenover de sectoren die al een hele poos gesloten moeten zijn, zoals horecazaken, kapsalons en andere contactberoepen. Als je met tien in een kerk kan zitten, kan je ook in je eentje in een kappersstoel plaatsnemen of op een terras zitten. En volgens mij kan je religie ook perfect thuis uitoefenen, toch?²⁴

Deze anekdote stelt nog een ander punt aan de kaak, namelijk het feit dat het niet duidelijk is wat religies eigenlijk zijn en wie dat dan precies bepaalt. Hoe onderscheidt een religie zich van zogenaamde ‘pseudo-religies’, ‘parodie-religies’, ‘hyper-religies’ en ‘uitgevonden religies’ zoals bijvoorbeeld het jediïsme, kopimisme, de rokerskerk, en het pastafarianisme? Het is alvast een *hot topic* dat ook binnen de godsdienstsociologie wordt opgenomen (zie bijvoorbeeld Hjelm 2011). Onder meer door de individualisering, de-institutionalisering en dynamiek van religie is het onmogelijk om tot een universele en tijdloze definitie van ‘religie’ te komen. Bijgevolg is het niet altijd duidelijk waarover het precies gaat wanneer men het over ‘godsdienstvrijheid’ en de bescherming ervan heeft (cf. Sullivan 2004; Hurd 2015) – en dat terwijl die vrijheid nu juist als een fundamenteel (grond)recht wordt opgevat. Om precies af te bakenen wat onder ‘religie’ wordt verstaan, zonder daarbij het principe van overheidsneutraliteit en de daarmee gepaard gaande scheiding tussen kerk en staat aan te tasten, zou de wetgever rekening kunnen houden met datgene wat burgers als ‘religieus’ omschrijven. In dat geval bestaat echter het gevaar dat er heel wat zaken onder de noemer ‘religie’ kunnen vallen. Als alternatief zou men het aan de overheid of de rechter kunnen overlaten om te bepalen wat ‘religie’ is, maar dan bestaat het gevaar dat traditionele en geïnstitutionaliseerde religies bevoorrecht worden, terwijl de zogenaamde ‘*lived religions*’ (de alledaagse beleving van religie en spiritualiteit), die minder traditioneel en soms ook meer geïndividualiseerd zijn, het onderspit moeten delven (cf. Sullivan 2004; Hurd 2015; Ammerman 2016). Dat werpt dan weer

vraagtekens op inzake de neutraliteit van de overheid en de scheiding tussen kerk en staat.

7. Een inclusieve benadering: de *waardigheid van de mens*

Sinds 1948 wordt de godsdienstvrijheid in de meeste landen als een mensenrecht beschouwd. Dat betekent dat wie deze vrijheid ontbeert, eigenlijk geen volwaardig mensenleven kan leiden. Wat in de mensenrechten centraal staat, is echter niet de godsdienstvrijheid *op zichzelf*, maar de bescherming van de *waardigheid van de mens*. De godsdienstvrijheid is daartoe, net zoals bijvoorbeeld de vrijheid van mening, de vrijheid om zich te verplaatsen en het recht op vreedzame vereniging en vergadering, slechts een hulpmiddel. Niet de ‘religie’ of de ‘religieuze manier van leven’ wordt dus op zichzelf beschermd, maar wel de ‘gelijke morele waardigheid van de mens’. De mens *kan* deze waardigheid (onder meer) ontleen aan één of andere godsdienst, maar dat is niet noodzakelijk zo, wat onder meer blijkt uit de dalende geloofspraktijk en, meer algemeen, de secularisering van de westerse samenleving. De mens kan zijn waardigheid vanzelfsprekend ook ontleen aan heel wat andere (seculiere) zaken.

Sinds het verlichtingsdenken van onder meer Immanuel Kant (1785) wordt de waardigheid van de mens in de praktische filosofie begrepen als de capaciteit om autonoom te denken en te handelen. Deze visie werd verder uitgewerkt door onder meer John Stuart Mill (1859) en John Rawls (1971), die een waardig bestaan opvatten als een leven dat mensen “*from the inside*” kunnen leiden (Kymlicka 1995, 81), “*according to their values, traditions and preferences, as long as these do not involve harm to others*” (Tamir 1995, 169). Of nog, en in de woorden van Joseph Raz (1986, 190): “[*t*]he capacity to be free, to decide freely the course of their own lives, is what makes a person. [...] On this view respect for people consists in respecting their interest to enjoy personal autonomy”. Vanuit dit perspectief beschouwd gaat het in het vrijheidsdenken niet zozeer over de vraag of bepaalde opvattingen over het goede leven wel/niet religieus zijn, maar wel over wat door het individu als belangrijk wordt ervaren om zich in vrijheid te kunnen ontplooiën.

Lange tijd werd religie door een groot deel van de Belgische en Nederlandse bevolking gezien als essentieel voor de individuele en collectieve identiteit, maar anno 2021 is dat niet meer het geval.²⁵ Traditionele religieuze identi-

teiten zijn deels ingeruild voor nieuwe religieuze en seculiere identiteiten: mensen geloven minder en anders, religie is niet langer de primaire bron van zingeving, sociaal contact en ethiek. Deze zaken worden eveneens gevonden in andere – seculiere – opvattingen en activiteiten. Vanuit dit perspectief kan het bijwonen van een voetbalmatch voor de toegewijde supporter of het bezoek van de fervente cultuurminnaar aan het theater, de opera of een concert, net zo belangrijk zijn als het bijwonen van de misviering op zondag dat is voor de toegewijde christen. Meer zelfs: ook voor mensen die de invulling van een ‘waardevol leven’ niet enten op één of meerdere “*meaning-giving beliefs and commitments*” (Maclure & Taylor 2011) maar waarbij een scala aan waarden, tradities en preferenties bijdraagt tot een dergelijk leven, moet de vrijheid om een leven conform die (fluïde) opvattingen over een waardevol bestaan zo veel mogelijk gegarandeerd worden. Waarom zou de continuïteit van een bepaalde identiteit of binding (vb. het geloof) een doorslaggevend criterium moeten zijn? Voor wie op dit ogenblik bijvoorbeeld heel veel waarde hecht aan theater, kan die binding met cultuur even intens zijn als voor iemand die al langer diepgelovig is. Vanuit dit oogpunt dient de overheid principieel even veel waarde te hechten aan iemand die de voorschriften van de sabbat strikt naleeft of er een streng veganistisch dieet op nahoudt, als aan iemand die bijvoorbeeld geregeld een café of restaurant bezoekt, één of meerdere sporten beoefent, geregeld theatervoorstellingen en popconcerten bijwoont, teken- of muzieklessen volgt, en ga zo maar door. Al deze zaken kunnen immers bijdragen tot de invulling van een *waardevol bestaan*, waarin de individuele zelfontplooiing (die ook sociale contacten veronderstelt, vandaar de behoefte van sommigen om op café te gaan, om zich aan te sluiten bij een sportclub of jeugdbeweging, etc.) centraal staat.

Betekent dit dat een overheid, in naam van deze wel zeer ruime interpretatie van de vrijheid van godsdienst en geweten, dan zomaar moet ingaan op alle claims inzake *accommodatie* en *uitzonderingsrechten*? Neen. Zo heeft bijvoorbeeld Cécile Laborde (2015) het niet over absolute en onvoorwaardelijke claims, maar over *prima facie* claims: de overheid moet steeds, bij het afwegen van verschillende belangen, rekening houden met een aantal zaken, zoals de *redelijkheid* van een bepaalde vorm van accommodatie, de (mogelijke schending van) rechten van anderen, de geldende wet en diens legitimering, en de mogelijke gevolgen van de accommodatie. Zo lijkt het ons in de context van covid-19 redelijk om gebedsvieringen in een gesloten maar voldoende verluchte ruimte toe te laten, op voorwaarde dat de regels inzake hygiëne en *social distancing* gerespecteerd worden, er niet gezongen wordt en mensen een mondkapje

dragen. Het vastleggen van het aantal bezoekers per gebedsdienst lijkt ons, gezien de grote verschillen qua infrastructuur van diverse gebedsgebouwen, arbitrair. Beter zou zijn om, zoals in bijvoorbeeld winkels en musea, rekening te houden met het maximaal aantal aanwezigen dat in een gebouw binnen kan zonder de regels inzake *social distancing* te overtreden. Dezelfde regulering zou eveneens kunnen worden toegepast voor bijvoorbeeld cultuurhuizen en bioscopen. Een café- of restaurantbezoek ligt echter, net zoals de beoefening van indoor-sporten en het zingen tijdens een gebedsdienst, moeilijker: het dragen van een mondkapje is hier, net zoals het volgen van de regels inzake *social distancing* (i.h.b. wat sportactiviteiten betreft) immers niet altijd mogelijk en het lijkt ons dan ook, met het oog op inperking/bestrijding van het virus, legitiem om hier als overheid voorzichtiger mee om te gaan.

8. Besluit

Zowel in België als in Nederland wordt de vrijheid van godsdienst grondwettelijk beschermd. Deze vrijheid, die bijvoorbeeld ook via het Universeel Verdrag voor de Rechten van de Mens en het EVRM wordt beschermd, is echter niet absoluut en kan onder meer met het oog op de veiligheid en gezondheid van de bevolking, worden ingeperkt. Dat geldt eveneens voor een aantal andere rechten en vrijheden. Zo verplicht artikel 22 (3) van de Nederlandse grondwet de overheid om voorwaarden te scheppen “voor maatschappelijke en culturele ontplooiing en vrijetijdsbesteding”²⁶ en vermeldt de Belgische grondwet (art. 23) dat men, om “een menswaardig leven” te kunnen leiden, onder meer het recht heeft op “culturele en maatschappelijke ontplooiing”. Opvallend is dat er in België en Nederland werd beslist om de maatschappelijke en culturele ontplooiing en vrijetijdsbesteding in te perken, terwijl dat in Nederland (en minder in België) niet gebeurde voor de godsdienstvrijheid. Volgens de Gentse grondwetspecialist Toon Moonen is een theaterbezoek alvast geen grondrecht, terwijl de godsdienstvrijheid expliciet in de Grondwet is geschreven.²⁷ Dat maakt dat het inperken van dat theaterbezoek net iets makkelijker gaat dan het inperken van een kerkbezoek. Ook Jogchum Vrieling, een andere Belgische grondwetspecialist, wijst op het feit dat het Belgische coronabeleid (voor 11 december 2020) de “kern van het grondrecht” aantastte.²⁸ In deze bijdrage hebben we aangegeven dat het alles bij elkaar echter niet zo duidelijk is waarom die godsdienstvrijheid voor religie *stricto sensu* zoveel fundamenteeler zou zijn – en dus meer rechtsbescherming zou moeten genieten – dan

bijvoorbeeld het hierboven genoemde recht op maatschappelijke en culturele ontplooiing.

In het reeds besproken arrest van de Raad van State, oordeelde de Raad dat “*de erkenning van de vrijheid van eredienst in 1830 behoorde tot de voornaamste eisen van de Belgische opstandelingen en het waarborgen van een onaantastbare vrijheid van eredienst werd bij de bespreking van de grondwet van 1831 in het Nationaal Congres noodzakelijk geacht voor de levenskansen van de nieuwe staat.*”²⁹ Allicht is dat één van de redenen waarom er in België, maar ook in Nederland dat een grotendeels gelijklopende geschiedenis heeft, omzichtig wordt omgegaan met de vrijheid van godsdienst. Die grondwet is in beide landen echter schatplichtig aan de 19e-eeuwse context en het is maar de vraag of religie vandaag nog steeds een prominente plaats moet innemen binnen het rechtssysteem. In een geseclariseerde samenleving lijkt die beklemtoning vooral anachronistisch en discriminerend. Waar het tot medio 20ste eeuw evident was dat de vrijheid van *godsdienst* een fundamenteel recht was dat voor iedereen van groot belang was, is het dat vandaag veel minder. In het licht van de mensenrechten die de menselijke waardigheid beklemtonen en insisteren op vrijheid en gelijkheid, zou de vrijheid van godsdienst en levensbeschouwing eigenlijk veel ruimer geïnterpreteerd moeten worden: als de vrijheid om het leven vorm te kunnen geven naar eigen goedgevoelen (op voorwaarde dat de vrijheid van de medeburgers hierdoor niet wordt ingeperkt), ook als dat op een niet religieuze wijze is. Omdat de koppeling van ‘godsdienstvrijheid’ aan religie (of ‘godsdienst’ of ‘eredienst’) samengaat met een bepaalde semantische en conceptuele vernauwing, hebben we nood aan een moderne vertaling van dat vrijheidsrecht. Een vrijheidsrecht verdraagt dat soort verenging immers niet als het niet-discriminerend wil zijn.

Noten

- 1 Zie bijvoorbeeld ECLI:NL:RBZWB:2016:7795. <https://uitspraken.rechtspraak.nl/inziendocument?id=ECLI:NL:RBZWB:2016:7795>
- 2 Protestantse Kerk (2020). *Protocol kerkdiensten en andere kerkelijke bijeenkomsten*, online geraadpleegd op 03-02-2021 via <https://www.protestantsekerk.nl/verdieping/protocol-kerkdiensten-en-andere-kerkelijke-bijeenkomsten/>.
- 3 RKKERK.NL (2020), *Reactie R.-K. Kerk op oproep minister Grapperhaus (9 oktober 2020)*, online geraadpleegd op 03-02-2021 via <https://www.rkkerk.nl/reactie-r-k-kerk-op-oproep-minister-grapperhaus/>.
- 4 Deze cijfers verdienen wel wat nuance omdat er in de betreffende kerken in principe wel voldoende plaats was om de regels inzake *social distancing* (met name het houden van voldoende afstand) te respecteren. Zo heeft de kerk in Staphorst bijvoorbeeld

- 2400 zitplaatsen, waarvan maar één op de vier werd gebruikt en ook in de Hoeksteen te Barneveld, waar ruimte is voor zo'n 2800 à 3000 gelovigen, werd per gebedsdienst maar een vierde van deze plaatsen benut.
- 5 Met het oog op het functioneren van de democratie zijn er wel uitzonderingen voor betogingen.
 - 6 Van Houten, Maaïke (6 oktober 2020). Maximaal dertig mensen in de kerk? Dat is nog geen uitgemaakte zaak. *Trouw*. Online geraadpleegd op 03-02-2020 via <https://www.trouw.nl/religie-filosofie/maximaal-dertig-mensen-in-de-kerk-dat-is-nog-geen-uitgemaakte-zaak~b2747467/>.
 - 7 De Fijter, Nico (5 oktober 2020). Kerkelijk Nederland zucht, maar de dominee in Staphorst vraagt om begrip. 'Het is van levensbelang'. *Trouw*. Online geraadpleegd op 03-02-2021 via <https://www.trouw.nl/religie-filosofie/kerkelijk-nederland-zucht-maar-de-dominee-in-staphorst-vraagt-om-begrip-het-is-van-levensbelang~b17aec13/>.
 - 8 Arrest nr. 249.177 van 8 december 2020 in de zaak A. 232.384/X-17.848. Online geraadpleegd op 03-02-2021 via <http://www.raadvanstate.be/arr.php?nr=249177>.
 - 9 Arrest nr. 249.177 van 8 december 2020 in de zaak A. 232.384/X-17.848. Online geraadpleegd op 03-02-2021 via <http://www.raadvanstate.be/arr.php?nr=249177>.
 - 10 Arrest nr. 249.177 van 8 december 2020 in de zaak A. 232.384/X-17.848. Online geraadpleegd op 03-02-2021 via <http://www.raadvanstate.be/arr.php?nr=249177>.
 - 11 Belgisch Staatsblad, 11-12-2020, online geraadpleegd op 03-02-2021 via http://www.ejustice.just.fgov.be/mopdf/2020/12/11_3.pdf
 - 12 Erediensten – beperking van het aantal aanwezigen – verwerping vorderingen korgeding. Online geraadpleegd op 25-02-2020 via <http://www.raadvanstate.be/?page=news&lang=nl&newsitem=650>.
 - 13 Destandaard.be (27-11-2020) *De Joodse gemeenschap kent de regels, dát is het probleem niet*, online geraadpleegd op 04-02-2021 via https://www.standaard.be/cnt/dmf20201127_95416908.
 - 14 Destandaard.be (06-12-2020) *43 personen betrapt in kleine ruimtes van Antwerpse synagoge*, online geraadpleegd op 04-02-2021 via https://www.standaard.be/cnt/dmf20201206_94620730.
 - 15 Destandaard.be (27-11-2020) *De Joodse gemeenschap kent de regels, dát is het probleem niet*, online geraadpleegd op 04-02-2021 via https://www.standaard.be/cnt/dmf20201127_95416908.
 - 16 Deredactie.be (26-12-2020). *Politie legt bijeenkomst in synagoge stil: Joodse gemeenschap betwist wetsovertreding, maar is dat terecht?* online geraadpleegd op 04-02-2021 via <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2020/12/26/politie-legt-bijeenkomst-in-antwerpse-synagoge-stil-joodse-geme/>.
 - 17 Deredactie.be (29-01-2021) *Antwerpse burgemeester De Wever geeft bevel tot tijdelijke sluiting synagoge in Van Spangestraat*, online geraadpleegd op 04-02-2021 via <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2021/01/29/de-wever-geeft-bevel-tot-tijdelijke-sluiting-synagoge-in-van-spa/>.
 - 18 Ibid.
 - 19 Rijksoverheid.nl (2021) *Corona en vrijheid van godsdienst of levensovertuiging*, online geraadpleegd op 04-02-2021 via <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/coronavirus-covid-19/cultuur-uitgaan-en-sport/religieuze-en-levensbeschouwelijke-bijeenkomsten>.
 - 20 Online geraadpleegd op 04-02-2021 via <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/coronavirus-covid-19/nieuws/2020/10/05/behoedzaam-vieren-van-geloof>.
 - 21 *Het Parool* (05-10-2020) *Ayahuascathee is verboden, wat zijn de gevolgen?* <https://www.parool.nl/ps/ayahuascathee-is-verboden-wat-zijn-de-gevolgen~b87eaod3/?referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F>

- 22 Ondanks Barry's bekommernis laat hij in bepaalde gevallen toch uitzonderingen op algemene regels toe om daadwerkelijk gelijke kansen voor iedereen te garanderen. Anders dan 'multiculturalisten' zoals Parekh beschouwt Barry deze uitzonderingen echter *niet als rechten*, maar als pragmatische oplossingen: indien een groep mensen door bepaalde rechten of plichten geschaad wordt en daardoor niet (meer) kan functioneren in de maatschappij, zijn uitzonderingsregels tijdelijk toegestaan, "*for as long as the inequality persists*" (Barry 2001, 13). Zo is iedereen op een bouwwerf volgens de Britse wetgeving verplicht om een helm te dragen, maar omdat er erg veel sikhs actief zijn in de bouwsector, zou het (voor de sikhs) contraproductief zijn om het dragen van een helm ook voor hen verplicht te maken en dus het dragen van een tulband onmogelijk te maken. Sikhs zouden dan moeten kiezen tussen hun levensbeschouwing en hun werk – en allicht veelal voor het eerste kiezen, met de nodige sociale gevolgen. Daarom – i.e. om pragmatische redenen (en omdat een tulband uiteindelijk ook een zekere bescherming biedt) – is een uitzonderingsregel als tijdelijke oplossing toegestaan.
- 23 Zo stelde Open-VLD voorzitter Egbert Lachaert dat zijn vrijdagse voetbalmatch zijn moment van geloofsbelijdenis is, terwijl voor cultuurliefhebbers een avondje theater 'heilig' is. (*De Standaard* [09-12-2020], *Waarom de Raad van State een eredienst belangrijker vindt dan een theatervoorstelling*, online geraadpleegd op 26-02-2021 via https://www.standaard.be/cnt/dmf20201209_94824540)
- 24 *Het Laatste Nieuws* (09-12-2020), Cafébaas richt eigen geloof op: "Met 10 in een kerk zitten? Dan ook met 10 op een terras", online geraadpleegd op 04-02-2021 via <https://www.hln.be/oostende/cafebaas-richt-eigen-geloof-op-met-10-in-een-kerk-zitten-dan-ook-met-10-op-een-terras~a521c567/>.
- 25 Zo rekende 53% van de Nederlanders zich in 2019 niet tot een religieuze gezindte (CBS, *Religie in Nederland*, online geraadpleegd op 05-02-2021 via <https://www.cbs.nl/nl-nl/longread/statistische-trends/2020/religie-in-nederland/4-diversiteit-religieuze-stromingen>) en identificeerde 57,5% van de Vlamingen zich in 2016 als niet religieus geaffilieerd (European Social Survey [ESS], Round 8, 2016; een toegankelijke tabel van deze survey kan online geraadpleegd worden via Modood & Bovenkerk, 2017, 34).
- 26 In dit artikel (1^e lid) staat overigens ook dat "*De overheid maatregelen [treft] ter bevordering van de volksgezondheid.*"
- 27 *De Standaard* (09-12-2020) *Waarom de Raad van State een eredienst belangrijker vindt dan een theatervoorstelling*, online geraadpleegd op 05-02-2021 via https://www.standaard.be/cnt/dmf20201209_94768865.
- 28 *De Standaard* (09-12-2020) *Waarom de Raad van State een eredienst belangrijker vindt dan een theatervoorstelling*, online geraadpleegd op 05-02-2021 via https://www.standaard.be/cnt/dmf20201209_94768865.
- 29 RvS 08-12-2020, geraadpleegd op 05-02-2021 via <http://www.raadvanstate.be/arr.php?nr=249177>.

Literatuur

- Ammerman, Nancy (2016),
Lived religion as an emerging field: An assessment of its contours and frontiers, in:
Nordic Journal of Religion and Society, 29 (2), 83-99.
- Barry, Brian (2001),
Culture and equality: an egalitarian critique of multiculturalism, Harvard: Harvard
University Press.
- Dworkin, Ronald (1977),
Taking rights seriously, London: Duckworth.
- Hjelm, Titus (ed.) (2011),
Religion and social problems, London: Routledge.
- Hurd, Elisabeth Shakman (2015),
Beyond religious freedom. The new global politics of religion, Princeton: Princeton
University Press.
- Kant, Immanuel (1785 [2008]),
Fundering voor de metafysica van de zeden, Amsterdam: Boom.
- Koppelman, Andrew (2006),
Is it fair to give religions special treatment?, in: *University of Illinois Law Review*, (3),
571-603.
- Kymlicka, Will (1995),
Multicultural citizenship, Oxford: Oxford University Press.
- Laborde, Cécile (2015),
Protecting Freedom of religion in the Secular Age, in: Sullivan, Winnifred Fallers,
Elizabeth Shakman Hurd, Saba Mahmood & Peter G. Danchin (eds), *Politics of
Religious Freedom*, Chicago/London: The University of Chicago Press, 269-279.
- Maclure, Jocelyn & Charles Taylor (2011),
Secularism and freedom of conscience, Cambridge: Harvard University Press.
- Mill, John Stuart (1859 [2002]),
Over de vrijheid, Amsterdam: Boom.
- Modood, Tariq & Frank Bovenkerk (2017),
Multiculturalism. How can Society deal with it? A Thinking Exercise in Flanders,
Brussel: KVAB Press. Online beschikbaar via [https://www.kvab.be/sites/default/rest/
blobs/1401/mw_multiculturalism.pdf](https://www.kvab.be/sites/default/rest/blobs/1401/mw_multiculturalism.pdf) (toegang 01-03-2021).
- Parekh, Bhikhu (2000),
Rethinking multiculturalism. Cultural diversity and political theory, Basingstoke:
Macmillan, Palgrave.
- Rawls, John (1971),
A theory of justice, Oxford: Oxford University Press.
- Religie & Samenleving*, Jrg. 16, nr. 2 (juni 2021)

Raz, Joseph (1986),

The Morality of Freedom, Oxford: Oxford University Press.

Sullivan, Winnifred Fallers (2004),

The impossibility of religious freedom, Princeton: Princeton University Press.

Tamir, Yael (1995),

Two concepts of multiculturalism, in: *Journal of Philosophy of Education*, 29 (2), 161–172.

Vande Lannote, Johan, Geert Goedertier, Yves Haeck, Jurgen Goossens & Tom De Pelsmaeker (2014),

Handboek Belgisch Publiekrecht. Deel I. Inleiding tot het Belgisch Publiekrecht. Brugge: die Keure.